

I. F. MUKOMEL: STREFY ROLNICZE UKRAINY¹

Prezentowana praca I. F. Mukomela jest wysoko oceniana w Związku Radzieckim jako praca o dużych walorach teoretycznych i metodologicznych. Ze względu na niski nakład jest ona mało znana wśród polskich ekonomistów rolnych, geografów rolnictwa, planistów i innych specjalistów zajmujących się problematyką rejonizacji rolnictwa. Te przesłanki wydają się uzasadniać celowość omówienia wymienionej pracy, choćby z uwagi na aktualność zagadnienia — rejonizacji w rolnictwie polskim. Praca zawiera szereg oryginalnych poglądów teoretycznych i metodologicznych oraz daje obszerny przegląd stosowanych metod w omawianym zakresie.

Praca poza wstępem obejmuje cztery główne rozdziały w następującym układzie:

Część I — Przegląd ekonomicznej rejonizacji rolnictwa w ZSRR z podrozdziałami:

1. Krytyczny przegląd ważniejszych prac ekonomicznej rejonizacji rolnictwa w Rosji przedrewolucyjnej.
2. W. I. Lenin o rejonizacji rolnictwa w Rosji przedrewolucyjnej.
3. Krytyczny przegląd ważniejszych prac rejonizacji rolnictwa w ZSRR.

Część II — Prawidłowości rozwoju i specjalizacji stref rolniczych:

1. Ekonomiczne rejony i strefy rolnicze jako rezultat rozwoju społecznego i wynikającego z niego terytorialnego podziału pracy.
2. Specyficzne właściwości rozwoju i specjalizacji produkcji rolniczej.
3. Ważniejsze czynniki i warunki, określające specjalizację stref rolniczych.

Część III — Podstawowe przesłanki ustalenia stref rolniczych:

1. Dwa etapy prac ekonomicznych (włączając rolnictwo) rejonizacji kraju, ich teoretyczne i praktyczne znaczenie.
2. Metodyka wydzielenia stref rolniczych.
3. Systemy taksonomicznych jednostek w rejonizacji rolniczej.

Część IV — Metodyka charakterystyki stref rolniczych:

1. Ocena ogólnoeconomicznych warunków rozwoju rolnictwa.
2. Ocena warunków przyrodniczych.
3. Podstawowe etapy rozwoju i rozmieszczenia rolnictwa.
4. Charakterystyka współczesnego stanu rolnictwa.
 - a) Fundusze ziemi (zasoby ziemi),
 - b) Zasoby pracy i techniczne zaopatrzenie.
 - c) Specjalizacja produkcji rolniczej.
 - d) Rozwój i rozmieszczenie produkcji roślinnej.
 - e) Rozwój i rozmieszczenie chowu zwierząt.
 - f) Drobiarstwo, hodowla pszczoł i inne gałęzie rolnictwa.
 - g) Efektywność produkcji rolniczej.

Ponadto bibliografia obejmuje 79 pozycji.

I. F. Mukomel w wstępie do pracy określając przedmiot geografii rolnictwa pisze: „Geografia rolnictwa jako jedna ze specjalnych gałęzi geografii ekonomicznej bada, jak w procesie historycznego rozwoju powstało współczesne rozmiesz-

¹ Sielskochozjajstwiennyje zony USSR. Zakonomiernosti razwitia i metodika ekonomiko-geograficzeskogo isletowania sielskochozjajstwiennyh zon. Wydawnictwo Kijowskiego Państwowego Uniwersytetu im. T. G. Szewczenki 1954 r. str. 106.

czenie produkcji rolniczej, charakteryzuje ją, określa jakie są perspektywy i drogi dalszego rozwoju i specjalizacji" (str. 5), po czym dodaje zaraz „Oczywiście geografia rolnictwa winna badać strefowe zróżnicowanie i specyfikę rozwoju i specjalizacji rolniczej. Badania te konieczne są nie tylko w celach poznawczych, lecz dla zróżnicowanego kierowania produkcją rolniczą”. Autor przypisuje duże znaczenie praktyczne tego typu badaniom. Do badań z zakresu geografii rolnictwa nie powinny być włączane takie działy jak rybołówstwo, myślistwo, leśnictwo, ani też przedsiębiorstwa obsługujące produkcję rolniczą (str. 6).

W pierwszej części pracy I. F. Mukomel dzieli autorów zajmujących się rejonizacją ekonomiczną rolnictwa Rosji przedrewolucyjnej na trzy grupy:

Grupa pierwsza, która rejonizację rolnictwa kraju i jego rozwój opierała o specyfikę warunków przyrodniczych.

Grupa druga, która uwzględniała jakościowe zróżnicowanie warunków przyrodniczych, jako czynnik rejonotwórczy, ale także brała pod uwagę szeroko działalność gospodarczą przy bardziej szczegółowych badaniach w dużych jednostkach przyrodniczych.

Grupa trzecia, której prace rejonizacji rolnictwa były oparte na wybranych elementach działalności gospodarczej, lub wskaźnikach demograficznych, całkowicie abstrahujących od warunków przyrodniczych.

W podrozdziale referującym poglądy W. I. Lenina na rejonizację rolnictwa przedrewolucyjnej Rosji, głównie na podstawie dwóch jego prac „Rozwój kapitalizmu w Rosji” i „Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie” przytacza przykłady społecznego i terytorialnego podziału pracy w rolnictwie. Terytorialny podział pracy, a co się z tym wiąże specjalizacja produkcji rolniczej zachodząca w kapitalizmie miała charakter postępowy. Przyspieszała ona rozwój sił wytwórczych.

W rozdziale poświęconym krytycznemu przeglądowi ważniejszych prac rejonizacji rolnictwa w ZSRR I. F. Mukomel wyraża pogląd, że poza licznymi pracami ogólnoeconomicznymi wykonano wiele prac z zakresu rejonizacji rolnictwa. Jednakże zastrzega, że geografowie ekonomiczni zrobili dla praktyki znacznie mniej niż była tego konieczność. Szereg prac publikowanych do 1930 r. poświęconych ekonomicznej rejonizacji rolnictwa, zdaniem autora, nie wykazuje zrozumienia dla nowego społecznego i wynikającego z niego terytorialnego podziału pracy. Autorów zajmujących się problemami rejonizacji produkcji w zależności od ich metodologicznych koncepcji dzieli na trzy grupy:

Pierwsza, przyjmuje jako podstawę rejonizacji specyfikę warunków przyrodniczych.

Druga, za podstawę rejonizacji przyjmuje systemy lub organizację rolnictwa.

Trzecia, przeprowadza rejonizację rolnictwa w zależności od dogodności położenia od rynku zbytu.

W części drugiej poświęconej prawidłowościom rozwoju i specjalizacji stref rolniczych, I. F. Mukomel przytacza poglądy F. Plate, G. A. Studenckiego¹ traktujące rejon jako twory abstrakcyjne. Nie podzielając ich stanowiska reprezentuje on natomiast pogląd, który wydaje się przekonywającym, że „Ekonomiczny rejon (włączając i strefy rolnicze) jest kategorią historyczną. Powstaje on w określonym stadium rozwoju produkcji społecznej, w związku ze społecznym i wynikającym z niego terytorialnym podziałem pracy. W miarę rozwoju gospodarki towarowej rozszerzają się coraz bardziej ramy społecznego podziału pracy”... W podrozdziale poświęconym specyficznym cechom rozwoju i specjalizacji rolniczej stwierdza zasadniczą różnicę między ekonomiczną rejonizacją przemysłu a rolnictwa. Różnica ta wynika przede wszystkim z roli ziemi jaką ona spełnia w przemyśle i w rolnictwie. Gospodarka rolna różnych rejonów ekonomicznych kraju ma z reguły dwie grupy towarów i upraw. Pierwsza grupa obejmuje towary i uprawy, które są wywożone z danego rejonu i druga obejmująca pokrycie zapotrzebowania na surowce, oraz zapotrzebowanie ludności w artykule spożywcze w ramach rejonu. I. F. Mukomel, wyraża przekonanie, że w każdym rejonie ekonomicznym rola wiodąca przypada artykułom wywożonym (str. 42).

W ustroju socjalistycznym główną gałęzią w rejonie jest ta, która ma znaczenie ogólnonarodowe.

¹ G. A. Studencki ”... jak wszelki typ, rejon jest abstrakcją istniejącą w rzeczywistości nie więcej niż pojęcie średniego gospodarstwa i pojęcie średniej ceny”.

Pod pojęciem strefy rolniczej rozumie autor terytorialno-produkcyjne kołchozowo-sowchozowe kompleksy produkcyjne odróżniające się powiązaniem głównych i uzupełniających gałęzi rolnictwa, ograniczanych wpływem ogólnych warunków rejonotwórczych (str. 43).

W podrozdziale trzecim, omawiającym ważniejsze czynniki i warunki określające specjalizację — wymienia:

- poziom ogólny rozwoju przemysłu w poszczególnych rejonach ekonomicznych¹,
- rozmieszczenie sieci miast i centrów przemysłowych,
- rozmieszczenie przemysłu, przerabiającego surowce rolnicze.

Istotne znaczenie dla specjalizacji rolnictwa jakiejś części kraju ma eksport artykułów rolniczych za granicę. Ważną rolę w zagadnieniu rozmieszczenia i specjalizacji produkcji rolnej przypisuje autor gęstości zaludnienia, a szczególnie ludności rolniczej.

W części trzeciej — „Dwa etapy prac ekonomicznych (włączając rolnictwo) rejonizacji kraju ich teoretyczne i praktyczne znaczenie”, stwierdza, że w warunkach socjalizmu rejonizacji przypada nie tylko badanie stanu współczesnego, lecz i konstruowanie regionów w przyszłości. Pierwszy etap winien zbadać przeszłość historyczną, która spowodowała powstanie terytorialno-produkcyjnych kompleksów. Drugi etap prac winien określić perspektywy rozwoju każdego terytorialno-produkcyjnego kompleksu w świetle ustalonych potrzeb. W podrozdziale „Metodyka wydzielenia stref rolniczych” zwraca autor uwagę, że warunkiem naukowego wydzielenia stref rolniczych jest ustalenie kryteriów podziału. Ustalenie kryteriów ustrzeże badacza od subiektywizmu przy wydzieleniu jednostek taksonomicznych.

Przyjmuje za N. N. Barańskim, że typologia każdego kręgu zjawisk powinna:

- a) obejmować wszystkie możliwe lub faktyczne typy i podtypy,
 - b) ściśle zachować zasady logiki, jedność podstawy podziału, kolejność w podziale od ogólnego do szczegółów (bez przeskoków), pełność i dokładność podziału, żeby podział był wyczerpujący, by człony podziału nie zachodziły jeden na drugi.
 - c) dać system elementów, pozwalający rozróżniać każdy typ od sąsiednich².
- Wbrew współczesnej literaturze poświęconej rejonizacji polecającej zazwyczaj kilka cech dla rejonizacji F. I. Mukomel wypowiada się za wybraniem jednej, która by najlepiej wyróżniała istniejące terytorialno-produkcyjne kompleksy.

Za takie kryterium podstawowe rejonizacji rolnictwa w warunkach Związku Radzieckiego uważa typowe powiązanie upraw i gałęzi, charakteryzujące specjalizację kompleksów terytorialno-produkcyjnych. Dla każdego z nich wydzielił charakterystyczne uprawy główne i uzupełniające. Za najbardziej efektywne kryterium wydzielenia stref rolniczych uznaje analizę struktury towarowej produkcji rolniczej. Stąd też powstaje nazwa wydziałonych stref wg uprawy podstawowej jak zbożowe, uprawa bawełny i inne.

Do określenia struktury produkcji towarowej mogą służyć zarówno umowne jednostki naturalne, jak i jednostki wartościowe.

Za najbardziej racjonalny odpowiadający rzeczywistości ekonomicznej uważa autor pomiar produkcji towarowej wg cen realizowanych (w tym także ceny rynku kołchozowego).

Koniecznym warunkiem przy wydzieleniu typów produkcyjnych gospodarstw jest ustalenie jakie główne uprawy i gałęzie produkcji roślinnej i zwierzęcej są w badanym regionie.

Kryterium klasyfikacji typów rolnictwa według głównych gałęzi i upraw służy do wydzielenia typów pierwszego stopnia odpowiadających produkcji roślinnej lub zwierzęcej.

Do określenia typów produkcyjnych drugiego stopnia przy takich samych uprawach głównych są uwzględniane uprawy i gałęzie uzupełniające.

¹ „Ekonomiczny rejon — stanowi określony, powstały historycznie kompleks terytorialno-produkcyjny, w którym wewnętrzne i zewnętrzne więzi określają rozwój całej gospodarki narodowej” I. F. Mukomel str. 60.

² N. N. Barański. Generalizacja w kartografii i w geograficznym tekstowym opisanu. Moskowskij ordena Lenina gosudarstwiennyj uniwersytet im. W. N. Łomonosowa. Uczyenije zapiski wyp. 119. Geografia Kn. II. Moskwa 1946.

W podrozdziale trzecim „Systemy taksonomicznych jednostek w rejonizacji rolniczej” I. F. Mukomel wyraża przekonanie, że jednym z zasadniczych braków współczesnej rejonizacji jest jedność omawianych jednostek taksonomicznych. Autor proponuje wydzielić:

1. Strefy rolnicze, obejmujące produkcyjne typy rolnictwa pierwszego stopnia, różniące się znaczeniem głównych upraw roślinnych lub hodowli czy określonych gałęzi produkcji rolniczej.
2. Podstrefy rolnicze, obejmujące jednakowe typy produkcyjne wg głównych upraw i gałęzi, lecz różniące się zestawem uzupełniającym upraw i gałęzi.

W przedziałach stref i podstref rolniczych wydziela się grupy administracyjnych rejonów i przedsiębiorstw rolniczych, które różnicuje się wg dochodów uzyskiwanych z 1 ha użytków rolnych (wyższe, średnie, niższe). W zależności od stopnia szczegółowości i opracowania może być przyjęty różny stopień generalizacji badanych zjawisk.

W tym rozdziale I. F. Mukomel wypowiada się za dwustopniowością rejonizacji, co jest niewątpliwie pewnym postępem przy pracach nad rejonizacją. Wydaje się jednak, że dwustopniowy podział jest niewystarczający.

W części ostatniej, czwartej „Metodyka charakterystyki stref rolniczych” autor proponuje trzy grupy zadań dla badacza:

- a) zapoznanie się ze specyfiką lokalną środowiska przyrodniczego, zaludnienia i stanu gospodarczego;
- b) zebranie statystyczno-ekonomicznych wiadomości dotyczących małych jednostek administracyjnych i oddzielnych przedsiębiorstw rolnych;
- c) uogólnienie doświadczenia i wykrycia słabych miejsc rejonów zacofanych, oraz rozwoju, rozmieszczenia i specjalizacji produkcji rolniczej.

W podrozdziale pierwszym „Ocena ogólnoeconomicznych warunków rozwoju rolnictwa” stwierdza, że charakterystykę stref rolniczych rozpoczyna się zazwyczaj od oceny ogólnoeconomicznych warunków rozwoju. Za pożyteczne uważa sporządzanie map rozmieszczenia przemysłu, głównie przemysłu rolno-spożywczego, dróg żelaznych i szos. Zaleca sporządzanie map rozmieszczenia centrów przemysłowych i miejskich, pokazując na mapach izoliniami odległości od centrów 10, 20, 30, 40, 50 km.

W podrozdziale drugim „Ocena warunków przyrodniczych” proponuje badać te elementy, które mają bezpośredni wpływ na strukturę użytkowania ziemi, możliwości wykorzystania pracy mechanicznej, mikroklimat, gleby, roślinność itp. Specjalnego studium wymaga problem procesów erozyjnych gleb i sposobów ich opanowania.

Przy omawianiu warunków klimatycznych autor zwraca uwagę na sumę temperatur w okresie wegetacyjnym. Przy charakterystyce okresu wegetacyjnego zaleca zwrócić uwagę na średnio dobowe temperatury wiosną i jesienią 0, 5, 10 i 15°C.

Dla charakterystyki stopnia zaopatrzenia w wodę zaleca zwrócić uwagę na trzy wskaźniki jak: ilość opadów atmosferycznych, wilgotność powietrza i uwilgocenie gleby.

Opady proponuje analizować od momentu powstania temperatur 5°, 10° i 15°. Szczególnie ważne znaczenie przypisuje wilgotności powietrza, która ma znaczny wpływ na intensywność wielu procesów fizycznych, ekonomicznych i biologicznych. Przytacza za W. P. Popowem wskaźnik wilgotności lub suchości klimatu wg następującego wzoru:

$$P = \frac{\sum q}{2,4 (t - t_1) n}$$

W liczniku $\sum q$ — ilość rocznych opadów (roczne opady minus parowanie i spływ). W mianowniku $2,4 (t - t_1) n$ warunki transpiracji jęczmienia, konieczne dla otrzymania plonu 20 q z ha. P — wskaźnik wilgotności lub suchości klimatu. Podkreśla dużą wartość tego wskaźnika, jako że daje on ogólną integralną charakterystykę klimatu, lecz nie wyczerpuje wszystkich właściwości suchego czy wilgotnego klimatu. Następnym zagadnieniem jest badanie rozmieszczenia typów gleb oraz badanie wód powierzchniowych, które mają bardzo różnorodny wpływ na produkcję rolniczą.

Autor proponuje scharakteryzować naturalną roślinność, która jest zazwyczaj w ścisłym związku z warunkami klimatycznymi, budową geologiczną, warunkami glebowymi i działalnością gospodarczą człowieka, przy czym zaleca zwrócić uwagę na stopień lesistości badanego terytorium.

Na zakończenie charakterystyki warunków przyrodniczych strefy rolniczej proponuje sporządzenie przyrodniczej rejonizacji badanego terytorium. W trakcie studiowania warunków przyrodniczych oceny wymagają związki i współzależności oddzielnych elementów przyrodniczych na gospodarkę człowieka z jednej strony, oraz wpływ gospodarki człowieka na przyrodę z drugiej.

W podrozdziale trzecim „Główne etapy rozwoju i rozmieszczenia rolnictwa”, zwraca uwagę na konieczność przestudiowania głównych etapów rozwoju rolnictwa. Wskaźnikami charakteryzującymi rozwój rolnictwa są struktura zasiewów, struktura pogłowia стада, poziom urodzajów w produkcji roślinnej i produktywność w hodowli, praktykowane sposoby podtrzymywania żyzności gleby oraz techniczna baza rolnictwa.

Na zakończenie proponuje określić główną specjalizację i jej rolę w produkcji ogólnej i towarowej badanej strefy rolniczej. Głównym zadaniem przy studiowaniu współczesnego stanu rolnictwa strefy rolniczej jest określenie stanu współczesnego produkcji rolniczej i wykrycie wewnętrznych możliwości dalszego rozwoju, celem maksymalnego wykorzystania miejscowych warunków.

Podrozdział czwarty „Charakterystyka współczesnego poziomu rolnictwa” jest przedstawiony w kilku podpunktach w następującym układzie.

a) **Fundusz Ziemi** — racjonalność wykorzystania funduszu ziemi. Zmiany sposobów wykorzystania i ewentualne rezerwy w funduszu ziemi. Struktura użytków, ze zwróceniem szczególnej uwagi na zapas i rozmieszczenie gruntów ornych oraz użytków zielonych.

b) **Zasoby pracy i techniczne zabezpieczenie rolnictwa.** Jako wskaźnik zaopatrzenia w siłę roboczą w rolnictwie przyjmuje gęstość zaludnienia na 1 km². Wskaźniki charakteryzujące gęstość zaludnienia (zaludnienie miejskie i wiejskie) pozwalają sądzić o możliwościach i zmianach siły roboczej w rolnictwie. Są one jednak wskaźnikami niewystarczającymi i należy uwzględnić takie wskaźniki, jak ilość ziemi ornej na jednego zdolnego do pracy, ilość powierzchni zasianej, w tej liczbie upraw pastewnych, ilość produkcyjnego bydła (można w przeliczeniu na sztuki duże). Celem tego studium jest racjonalne wykorzystanie istniejących rezerw pracy.

c) **Specjalizacja produkcji rolniczej.** Po ocenie ogólnoeconomicznych i przyrodniczych warunków rozwoju strefy rolniczej, wykorzystania funduszu ziemi i zasobów pracy należy przeprowadzić badania istniejącej specjalizacji. Za najbardziej pełny wskaźnik specjalizacji, zgodnie z uwagami poprzednimi, uważa autor strukturę produkcji towarowej.

W tym celu przyjmuje ilość produkcji towarowej (w naturze) na 100 ha użytków rolnych. Za wskaźnik rozwoju rolnictwa przyjmuje autor także produkcję globalną i towarową na 1 mieszkańca. Szczególnie ważne znaczenie ma analiza danych charakteryzujących miejsce produkcji artykułów rolniczych w republice czy całym Związku. Analiza międzyregionalnych przewozów artykułów rolniczych daje jednocześnie możliwość wykazania stopnia racjonalności przewozów potoków towarowych.

d) **Rozwój i rozmieszczenia produkcji roślinnej.** Po ocenie specjalizacji produkcji rolniczej należy przystąpić do badań poszczególnych ważniejszych gałęzi rolnictwa. Jednym z głównych wskaźników rozwoju danej gałęzi rolnictwa jest jej udział w strukturze zasiewów. Analiza struktury zasiewów daje zdaniem autora materiał dotyczący nie tylko specjalizacji rolnictwa w strefie, lecz także wskaźnik jego stopnia intensywności. Strukturę zasiewów I. F. Mukomel proponuje przestudiować za szereg lat, by wskazać na główne etapy rozwoju. Za bardzo pożyteczne uważa przestudiowanie struktury zasiewów w poszczególnych układach (kołchozach, sowchozach, działkach przyzagrodowych).

e) **Rozwój i rozmieszczenie hodowli.** Jako główne zagadnienia, które winny być przedmiotem badań uznawany jest udział hodowli w ogólnej i towarowej produkcji. Dalej dynamika zmian pogłowia inwentarza, struktura стада. Autor podkreśla duży wpływ na specjalizację hodowli rodzajów i zasobów pasz występujących w różnych strefach rolniczych.

W zasobach pasz wydziela I. F. Mukomel trzy grupy:

- a) naturalne pasze z użytków zielonych,
- b) pasze polowe,
- c) odpadki paszowe przemysłowe, przerabiane w rolnictwie.

Przy inwentarzu pociągowym (konie, woły, wielbłądy itp.) za najodpowiedniejszy wskaźnik stopnia zaopatrzenia przyjmuje ilość sztuk na 100 ha ziemi ornej.

Przy bydle rogatym wskaźnik rozwoju hodowli proponuje odnieść na 100 mieszkańców. Natomiast ilość bydła na 100 ha użytków rolnych daje możliwość sądzić o stopniu wykorzystania funduszu ziemi dla hodowli.

Obsada bydła na 100 ha powierzchni zasianej pozwala sądzić o stosunkach między produkcją roślinną i zwierzęcą. Za ważny wskaźnik rozwoju hodowli przyjmuje produkcję mięsa lub mleka na 100 ha użytków rolnych.

Przy hodowli trzody chlewnej za najbardziej syntetyczny wskaźnik rozwoju uważa produkcję mięsa i tłuszczów na 100 ha użytków rolnych.

Ostatni podrozdział jest zatytułowany „Efektywność produkcji rolniczej”. Za wskaźniki efektywności produkcji rolniczej autor uważa: wielkość i strukturę dochodu kołchozów, sumy dochodów pieniężnych na 1 ha użytków rolnych, na 1 dniówkę obrachunkową i na 1 kołchoźnika.

Praca I. F. Mukomel jest pozycją interesującą. Syntetyczne przedstawienie istniejącego dorobku z zakresu rejonizacji rolnictwa interesuje zarówno geografa rolnictwa, jak i ekonomistę rolnego rejonizatora. Projekt autora podziału na „strefy” i „podstrefy” rolnicze jest krokiem naprzód w pogłębianiu problematyki rejonizacji rolnictwa. Wydaje się, że szczegółowszy podział na więcej niż dwie jednostki taksonomiczne jest z punktu widzenia teorii jak i praktyki jak najbardziej pożądany. Przedstawiony pogląd autora na metodę rejonizacji w rolnictwie, proponujący oparcie jej o jedno kryterium, produkcję towarową w rolnictwie, w dalszej części nie jest przestrzegany. Autor stosuje kilka kryteriów, jak rozmieszczenie sieci osadniczej (głównie miast), rozmieszczenie przemysłu, sieci dróg itp. oraz warunki przyrodnicze (klimatyczne, glebowe itp.), i jest to chyba najbardziej słuszne.

J. Tobjasz